

## БЕЙВЕРБАЛДЫК КАРАЖАТТАРДЫН ИЗИЛДЕНИШ ТАРИХЫ

АРТЫКОВА Ж. А.  
[vestnik\\_bgu@mail.ru](mailto:vestnik_bgu@mail.ru)

*Элибиздин улуттук, нукура, муундан-муунга, атадан-балага өтүп келген салттуу бейвербалдык каражаттарын лингвистикалык аспектиде карап талдап чыгуу аркылуу, тилибиз менен паралелдүү түрдө колдонулуп, ой туюмунун эквиваленттүүлүк милдетин аткарган бейвербалдык сүйлөшүүнүн касиетин ачуу менен кыргыз элинин этнолингвистикалык жактан, философиялык дүйнө таанымынын өзгөчөлүгүн андан да терең өздөштүргөн болоор злек.*

Адам баласы тил аркылуу - сүйлөшөт, маалымат алмашышат, оюн билдирет бирок, биздин баарлашуубуз, пикир алышуубуз бир гана тилдик (вербалдык) каражаттар аркылуу жүрбөстөн, тилдик эмес (вер-балдык эмес же бейвербалдык) каражаттар аркылуу да ишке ашат. Ушул айтылган өзгөчөлүктү "Манас" эпосунун мисалында карап көрөлү: "Манасты колтуктап Акбалта, бир колтуктан Камбаркан жетелеп, артынан Жакып атасы ээрчип: ак байбиче Чыйырды апа алдыда жол аластап арча түтөтүп барышып, тактысына отургузушту. Сыртта калың эл аба жарып ураан чакырып, манапта турушту..."[1:105], мында Манас-ты эки колтугунан сүйөп барып тактысына отургу-зуу кинемалык кыймылы аркылуу - урматтоонун, сыйлоонун, кадыр-баркынын жогору экендигинин белгиси туюнтулуп жатат, алды жагында арчанын түтөтүлүшү - проксемикалык элементтин берилиши, башкача айтканда эки кишинин ортосундагы ара-лыктын сакталышы, артта эмес алдыда барышы, арчанын түтөтүлүшү бул - ольфакциялык топко, башкача айтканда жыттын чыгуусу аркылуу хандын жолун аластап, жолу ачык болушун, жаман нерселерди кууп кетирүү деген маанини билдирип жатат, калың элдин манапта ураан чакыруу фонациясы менен -хан тактысына отургузуу аземинин көркү, шаңы болуп, баары бир добуштан ушул адамдын хан болушу-на тилектештигинин белгиси катары берилип жатат. Ал эми төмөнкү мисалда:

-Арыба, Манас балам, арыба!-деп Кошой дөө Тоо-торусунан оонап түштү, Манасты сыга кучактап, тер баскан алкымынан коркурата жыттап, көзүнө жаш алып жиберди [1:148]. *Сыга кучактоо, алкымынан жыттоо* - кыймыл-аракети менен көптөн бери көрүшпөй жүргөн адамдардын сагынычын, бири-бири менен жакындыгын, чоң урмат-сыйдын бар экендигинин белгиси катары туюндурулуп жатат. Мына ушинтип тил менен паралелдүү түрдө аткарылып жаткан бейвербаэдык каражаттардын табияты көптөгөн илим-поздордун кызыгуусун туудуруп келет.

Тилдик кубулушта Г.В.Колшанский кептик эмес сүйлөшүүдө паралингвистикалык каражаттардын улуттук өзгөчөлүктөрүн окуп, үйрөнүү - бул ошол тилдин өзүн үйрөнүү сыяктуу эле зарылдык болуп саналаа-рын белгилеп кеткен [1:17,24]. Ал эми паралингвистика жаны тил таанычуу усул болоп эсептелет (термин грек тилинен алынган ларй - жанында, жакын, кошум-ча деген түшүнүктү берет). Ал сүйлөшүүдө, кабар берүүдө тилдик баарлашууну коштоочу кошумча факторлорду изилдейт. Азыркы учурда паралингвис-тика деген аталыш тил таанууда жалпы кептик эмес байланыштарды изилдеген илимий тармакты белги-лесе, мурда термин өзү кептик эмес байланыштар-дын бардык түрүн бөлбөстөн жалпылап түшүндүрүп келген. Албетте, паралингвистика тил таанууда вербалдык байланыш менен айкалышканда гана кызыгуу жаратат. Илим тарыхында бир нече жолу жөнөкөй тилдин жардамы аркылуу берилүүчү маанилер сыяктуу эле, кээ бир тилдик эмес маанилерди берүүчү систе-малар жөнүндөгү суроолор бир нече жолу козголгон. Алгачкы паралингвистиканын чейрөсүндө талкуулан-ган маселелер төмөнкүлөрдү камтыган:

- кинесиканын бардык түрү - жестерден, понта-мимолорго чейин;
- фонациянын түрлөрү - сүйлөөдөн, вокалдык искусствого чейин;
- сүйлөшүүнүн бардык түрлөрү - диалогдон, ин-тервьюга чейин кирген. Кинесиканы илимий изилдөөсүнүн башатын Ч.Дарвин баштаган [2:76].

Бирок, б.э.ч. 335-жылы фек философу, окумуштуу-су Аристотелдин "Риторика" деген үч китептен турган эмгегинде чечендик өнөрдүн негизи баяндалган.-Анда адамдарды сүйлөп жаткан сөзүнө ынандыруу, ишендирүү, кебине макул кылуу жолдорун баяндоого арнаган. Угуучунун көңүлүн буруу үчүн чечендер төмөнкүлөрдү билүү зарыл деген. Качан, кандай учурда, кандай себептерден жек көрүү, мую, жакшы көрүү, кызганыч, коркуу сезимдерин пайда кылуу шарттарын

билүүсү зарыл [3]. Бул нерселер чеченге сүйлөп жатып байкоосудан угуучулардын терс эмоциясын пайда кылбоонун алдын алыш үчүн пайдаланууну көрсөтөт. Аристотель паралингвистиканын элементтери болгон бейвербалдык каражаттар (кинесика жана анын түзүмүнө кирген ымдоо-жаңсоолор, дененин, колу-буттун, көздүн кыймыл-аракети, адамдын бет түзүлүшүнүн, булчуңдарынын мимикасы) жөнүндө түшүнүк болгон эмес, бирок ал нерселер сүйлөө ке-бинде ойду жеткирүүдө эң чоң каражат катары колдо-нуу керектигин байкаган. Мисалы, таң калган адамдын оозу ачылган абалда, эриндеринин бурчтары бир аз көтөрүлүп, көздөрү чоң ачылып, көзүнүн нуру төгүлбөй, каштары көтөрүлүп, бешенеде горизонталдык сызыктар пайда болуп, жүзү каткан бойдон караган адамды түшүнөбүз [4.гл.У1]. Ушул көрүнүш угуучунун жүзүнөн байкаса, айтылып жаткан сөздөрү таң калууну, кызыгууну жаратып жатканын билип, кебин андан ары улаган. Ал эми угуучулардын жек көрүү, ачууланганын, түшүнбөй, жактырбай жатканын терс эмоцияларынан байкаса, кебин токтотуп, же ошол аудиториянын табитине, өзгөчөлүгүнө, жараша сүйлөшкөн. Адамдардын бет түзүлүшүнө, кебетесине, баскан-турганына карап, ал адамдын кандай киши экенине баа берсе болст деген ойлорун айткан. Ал турай Аристотелден мурун эле *физиогномист* (француз ти-линен алынан *рИхю£ПотШе*, грек. *рНуш - табият жана %потоп - билүүчү* [5], адамды жүзүнөн карап билүү жөндөмү) Пифагор дене түзүлүшүнүн кыймыл-аракетине көңүл буруп келген. Байыркы доордун мыкты дарыгерлери болгон Цельс жана Гален да ушул жагдайларга чоң кызыгууларын билдирген. Чечендик өнөрдө ишаараттардын ар бир элементин *туура* пайдалана билүү керектигин, аша чаап колдонуу терс көрүнүш жаратаарын белгилешкен.

Байыркы грециянын эң белгилүү чечени Демосфен сүйлөө кебинин дикциясына көңүл бурган [6]. Анткени, оозеки сүйлөө кеби, ушул үн угумдары менен гана жандуу, жеткиликтүү болоорун, эл ишенимине ээ болуунун куралы деп белгилегек.

Аристотель сыяктуу эле байыркы Римдик белгилүү чечен, философ, саясий ишмери Цицерон сүйлөөчүнүн угуучуларга болгон таасир берүүсүнө өтө чоң маани берген жана төмөнкү эрежелердин сакталышыша көңүл бурган: чечендин сырткы көрүнүшүнө, мимикаларынын башкарышуусуна, өзүн токтоо кармоого, ашыкча кыймыл-аракеттерге жол бербөөсүнө [7:413]. Ал эми кыймыл-аракеттин, ымдоо-жаңсоолордун алгачкы сөздүгү б.э.ч. I кылымындагы жашап өткөн римдик чечен Квинтилианга таандык деп берилет [8:33,59]. Мына ушинтип бейвербадцык каражаттар б.э.ч. эле актуалдуу жана вербалдык каражаттар сыяктуу, угуучу менен сүйлөөчүнү жипсиз байландырып, арбап тураарын баамдашкан.

Орто кылымдарда Ибн Сина жана алдыңкы алхимиктер физиогномистердин кээ бир көз караштарын бөлүшкөн жана кандайдыр бир деңгээлде өркүндөтүшкөн. Алар кайра жаралуу доорундагы: Иоанн Дунс Скот жана Леонардо да Винчи, ошондой эле ХУ1-ХУШ кылымдарда жашаган Френсис Бэкон жана швецариялык кечкл чыгаан физиогномист, акын жана сүрөтчү Иоганн Гаспар Лафатер болушкан. Иоганн Гаспар Лафатер өзүнүн "Адамдарды физиогномиясынан таануу искусствосу" аттуу эмгегинде негизинен биринчи жолу адамдын жүзүнүн ачык-ай-рым, жандуу кыймылынын системалык илимий изилдөөсүн колго алган,

XVI кылымдын көрүнүктүү немис окумуштуусу врач-хирург Парацельс да өзүнүн тажрыйбаларында ымдоо-жаңсоолордун табиятынын чен-ченемин ачып берүүгө аракет кылган, бирок анын идеясы кеңири чөйрөгө тарай алган эмес.

1664-жылы Джон Баливер адамдын ымдоо-жаңсоо кыймыл-аракети аркылуу сүйлөшүүсүн сырын ачып берүү үчүн эки китеп чыгарган: *хирология* же, "Есте-ственный язык жестов" кыймыл-аракеттин табигый тили жана *хирономия* же, "Искусство риторики рук" колдун риторикалык өнөрү, ыкмасы жөнүндө. Бул китепте биринчи жолу Европа мамлекетиндеги өлкөлөрдүн ымдоо-жаңсоо (жестикуляция) аркылуу сүйлөшүүсүнүн белгилери системага түшүрүлгөн таблицалары берилген. Ошентип, дененин кыймыл-аракети, колдун жаңсоолору, кинесканын ар бир элементтерине кызыгуу менен көңүл бурулуп, өзүнчө *хирономия* деген илим пайда болгон. Грек тилинен алганда *сБег - кол* деген түшүнүктү берген [9:34]. Че-чендик өнөрдө же, эл башкаруучулар болобу хирономиянын элементтерин колдонуу, деги эле өз оюн айтып-жеткирүүдө максаттуу жыйынтык чыгараарын байкашкан.

Адамзаттын турмушундагы ымдоо-жамдоолору, ишаараттары, интонациясы маанилерин, ордун андап түшүнүүкүн классикалык үлгүсү катары XVIII кылым-дын фракцуз агартуучусу Жан-Батиста Дюбонун "Поэзия жана живопись тууралуу критикалык ой жүгүртүүлөр"<sup>1</sup> деген эмгегин эсептөөгө болот. Бул эм-гегинде автср мындай ойго келет: "Илгертеден эле оозун ачпастан туруп, колдор аркылуу жана кээ бир дене мүчөлөрүнүн жардамы аркылуу сүйлөөчү "нема" деген илим бар. ХХ кылымдын башында эн бир таасирдүү эмгек катары Ч.Дарвиндин 1972-жылы жарык

көргөн "Адамдардын жана жаныбарлардын эмоцияларынын билдирүүсү" деген эмгеги таасирдүү эмгек болуп саналган. Ал шшмий эмгекдене тилк (ишаарат, кыймыл-аракет) багытындагы изилдөөлөргө шарт жаратып, жандандырган. Дарвиндин көптөгөн идеялары жана байкоолору учурда дүйнөнүн бардык окмуштуу, изилдөөчүлөр тарабынан таанылган.

1900-1979-жышдары көлөмдүү алты монография англис тилинде жарык көргөн. Алардын арасынан Д.Эфрона, М.Кричли, Ч.Морриса жалпы дүйнөнүн булуң-бурчунда кызыгуу жараткан.70-жылдардын аяк ченинде автсралиялык окмуштуу Аллан Пиз "боди лэнгвидж" *дене кыймылынын тили* боюнча изилдөөлөрүн баштаган. Ал коммуникация негиздери боюнча окутуу методикасынын автору жана адамдардын сүйлөшүү психологиясы боюнча тааньшган устат.

XX кылымдарда *вербалдык эмес* же, *бейвербалдык* (фарс. бей- кырг. тил. -сыз же эмес деген түшүнүктү берген [10:71.,11:47], лат. *non ^egBa!* - тилдик эмес) ка-ражаттар аркылуу баарлашууга кызыгуу аябай өскөндүктөн бул тармактагы изилдөөлөрдүн өзгөчө тармагы катары кинесика пайда болгон (англ. Ктез1с8, греч. - 1сше\$15). Бул тармактагы психологиялык изилдөөлөрдүн негизи швед окумуштуусу Р.Бердвис-теллаиын эмгектеринде жарапган.

Ал эми паралингвистика түшүнүгү 1940-жылдардын аяк жагында америкалык лингвист А.Хилл тарабынан киргизилген [12:21]. Бирок, бул көрүнүш советтик тилчи Н.В Юшманованын көңүлүн 1930-жылдары эле бурган. Анын "Экстронормалдык фонетика" деген жумушу муну тастыктайт. Андан сырткары швецариялык лингвист Ш.Балли: "Ымдоо-жаңсоолор, де-ненин ар түрдүү кыймыл ал-абалдары жана ишаарат-тар башка белгилер сышктуу эле лингвистика тармагында өз орду бар тилдик белгилер системасы"-деп белгилеп кеткен [13:51]. Швецариялык лингвист Фердинанд де Соссюр: "Тил - ойду чагылдыруучу белгилердин системасынан турат жана да дүлөй-дудуктардын алиппеси, символикалык образдар, аскердик сигналдар, сылыктыктын формаларын шарттуу белгилер менен салыштырса болот жана да ушул системанын эң маанилүүсү"-деген [14:23] жана да, тилди белгилер системасы катары киргизип, семиотика илимин негиз-деген. Бул илимди "семиология" же белгилер деп атайт. Ушул белгинин же "символдордун" тил илиминдеги мааниси жөнүндө Р.Бедвистеллдин анализдериндө, В.Стоконун жана Дж.Трейгерлердин эмгектеринде берилген [1:11]. Ошондой эле ушул илимий багыттын өкүлдөрү Дж.Фаст, Дж.Ниренберг адамдардын орто-сундагы түшүнүү жана байланышты жаратууга болгон бейвербалдык баарлашуунун жолдорунун таасиринин закон ченемин ачып көрсөтүшкөн.

Профессор Альберт Мерабиан өзүнүн эмгектерин-де адам сүйлөп жатканда негизинен төмөнкү үч негизги фактор таасир этет жана ошол нерсеге угуучунун көңүлү бурулат деп белгилейт [15:7]:

- биз эмнгни сүйлөп жатканыбызга - 3%;
- кантип сүйлөп жатканыбызга - 38%;
- биздин денебиздин тилкне - 55%.

Демек, сөз -7 пайызды берсе, кантип сүйлөп жата-быз деген-фонациянын элементтери - +38 пайызды камтыса, колу-буттун, бети-баштын, ооз, мурун, каш, дененин турган абалынын ымдоо жаңсоолору -55 пай-ызды түзөөрүн далилдеген.

20-кылымдын 50 - 60-жылдарында орус эливде да-бейвербалдык каражаттарды изилдөө иштерине кызы-гуу менен көңүл бурула баштаган. Паралингвистика боюнча жана кинесиканы Волоцкая З.М., Николаева Т.М., Цивян Т.В. (1962), Успенский Б.А. 1966-жышы, Капанадзе А.А., Красильникова Е.В. (1970) ар түрдүүтил-дердин түрдүү позицияларын карап чыгышкан. Лексикалык багытын-Е.М.Верешаган жана В.Г.Костомаров (1981), А.В.ФИПИПГЮВ (1975), С.Б.Гончаренко (1984), 3.3. Чанышева (1979), Ю.Л.Агафонов (1982) изилдесе, грам-матикалык өзгөчөлүгүн И.В.Василенко (1978) жана Т.И.-Малина (1982), ал эми лексика-семантикалык жана ки-неманын функционалдык аспектиде Дементьев М.В. (1985),ЖелезановаТ.Т. (1982), СеряковаИ.И. (1988), Бег-ловаБ.В. (1996) жанаПахарь С.М. (1999) карашкан. Орус элинин улупук өзгөчөлүгүнө таандык болгон ишаарат, ымдоо-жаңсоолорунун алгачкы; сөздүгүн А.Акишина менен Х.Каного иштеп чыгышкан.

XXI кылымдарда ишааратар түшүнүгү катары ондогон ар түрдүү аныктамаларды белгилеп кетүүгө болот. Бул паралингвистикалык көрүнүштү сүрөттөөдө орус изилдөөчүсү Г.Е Крейдлин ишаараттарга кээ бир бейвербалдык бирдиктердин маанисин берүүдө колдун ишаараттары жана буттун кыймыл-аракеттеринен сырткары мимика, позалар жана дене кыймылдары тил бирдиктери катары эле адамдын нравалык жана этикалык көрсөткүчтөрүнүн манифестациясы катары кошкон [Крейдлин 1/2000: 342]. Г.Е.Крейдлин жана Кронгау М.А "Семиотика сүклөшүүнүн азбукасы"-деген эмгеги (2000) жарык көргөн. Анда кыймыл-ара-кет ишаараттары бейвербалдык

каражаттардын негиз-гикаражаты болуу менен, сүйлөшүүнү толуктайт, түшүндүрөт, коштойт, сөздүн ордун алмаштырат, а кээ бир кездерде вербалдык жол менен берилген карама-каршы келет. Андан соң Рябинина М.В. (2002) паралингвистикалык көрүнүштөрдү, белгилерди чагылдыруучу лексикалык бирдиктердеги семантиканын болуусу, баарлашуучулардын социалдык мүнөздөмөлөрү боюнча кабар берет.

Бейвербалдык каражаттар баарлашуудагы экспрессивдик-регулятивдик функцияны аткаруучу, керүү аркылуу кабыл алынуучу кыймыл-аракеттердин диапозону болот. Мында колдун, буттун, дененин, беттин, көздүн ж.б. дене мүчөлөрүнүн кыймылынан сырткары, үндүн өзгөрүлүп чыгуусу, ыйлоо, үшкүрүү, өңүтүстүн кызарып-бозоруп өзгөрүүлөрү ошондой эле, буюмдарды колдонуу берилүүчү тилдик эмес түшүндүрүү каражаттары: эшикти каккылоо, сүйлөп жаткан кишиге көңүл бурдуруу үчүн бокалды кашык менен ургулоо, адамдын кийинүүсү, чач жасалгалоосу, түстөр, кол жазмасы, сүйлөөшүү учурундагы аралыктар, жыттар бейвербалдык каражаттарга кирет. Негизинен бейвербалдык каражатты изилдөөдө бирдиктүү пикирлер аз жана терминалогиялык башаламандыкка да жол берилип келген, ар бир окумуштуунун өзүнүн көз карашы жана классификациялык бөлүштүрүүлөрү бар. Мисалы, Хилл А., Колшанский Г.В. "паралингвистикалык каражаттар" деп аташса, Трейгер Г.Л. "экстралингвистика", Давыдов М. "эмоционалдык интонация", Крейдлин Г.Е., Верещагин Е.М. "вербалдык эмес каражаттар" деп аташат. Ошо-лордун арасынан Лабунская В.А. "Невербальное по-ведение" (1986) аттуу эмгегинде жана Поваляева М.А., Рутер О.А. "Невербальные средства общения" (2004) аттуу эмгектеринде бейвербалдык каражаттарды төмөндөгүдөй топторго бөлүштүрүшөт [36:195].

*1.Кинеста:* (ымдоо-жаңсоо, дене бойдун абалы). 1А Экспрессивдүү көрүнүктүү кыймыл-аракеттер.

адамдын турган-турпаты (поза);

кыймыл-аракети, жаңсоолору (жест);

ишаарат белгилери (мимика);

баскан-турганы, жүрүм-туруму (походка); .Б. Көздүн визуалдык байланышы.

Көздүн кыймыл багыты:

Көздүн токтогуп карап калуу тынымы;

Көз кароо жыштыгы; 2,*Просодика жана экстралингвистика (ар түрдүү үн угумдар)*, кээ бир окумуштуулар фонация деп да бөлүп жүрүшөт: үндөгү турдүү угумдар, тыным, басым, унчукпоо кубулуштары).

- Интонация;
- Үндүн бийиктиги;
- Тембр;
- Тыным;
- Дем алуу;
- Күлкү;
- Ыйлоо;
- Жөтөлүү;

*3. Такесика:сүйлөөчү менен угуучунун ортасундагы динамикалык кыймыл-аракеттердин колдонулуусу.*

- Кол менен учурашуу;
- Өбүшүү;
- Кол чабуу;

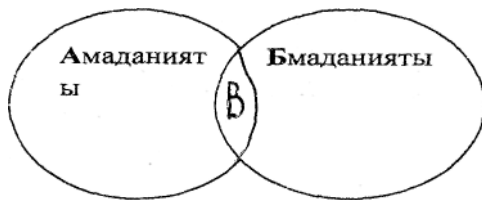
*4.Проксемика:* (аралык, орун мамилелери).

- Багыт;
- Аралык;

Папулинова 2003-жылы колдун ишаараттарынын диалогдуг тилдик манифестациясын берген, Л.В.Куликова 2006-жылы жазылган "Эл аралык сүйлөшүүлөрдүн коммуникативдик стилдеги парадиг-масы" деген эмгегинде, ишмер кишилердин сүйлөө манерасы, мейкиндик жана ездүк апкагын аныктай билүү, бир эл менен экинчи элдин маданиятынын өзгөчөлүктөрү, бейвербалдык каражаттар муундан-муунга салттуу түрдө мурас катары берилээрин, бей-вербалдык сигналдардын эксплицитностун чагылды-руу менен төмөндөгүдөй таблицалар аркылуу туюн-дурган [15:35,88,97].

Эгерде биринчи өлкөнү А деп, экинчи өлкөнү Б деп алып ошол эки өлкө бири-бири менен карым-ка-тыш түзчү болсо, В маданият аралык сүйлөшүүсү ке-лип чыгаарын көрсөтөт.

**Маданият аралык баарлашуу В**



Ал эми кыргыз элинде алгачкылардан болуп Бото-бекова А. "Кыргыздардын сүйлөшүүсүндөгү вербалдык эмес байланыш каражаттар системасын" изилде-п, лексика-семантикалык жактан маанисин ачып берген жана ушул маселеге байланыштуу "Ишаарат сырлары" деген эмгеги (2002) жарык көргөн, кандидаттык диссертациясын (2007) жактаган. Ошондой эле, окмуш-туу С.Өмүралиеванын "Вербалдуу эмес каражаттардын тексттик белгилери" аттуу макаласы, Т.Маразыков "Унчукпоо тибиндеги тексттин табияты" (2004), Мусаев С.Ж. "Кеп маданиятынын маселелери" (1993), Мурзакматов А.А. "Вербалдык эмес компоненттер-дин кыргыздын этикетиндеги орду" ж.б. кыргыз ок-муштуулары яталган маселени лингвистикалык ас-лектиде талдап бер^шкен. Ал эми изилдөөчү Рыску-лова Г.У. "Психологиялык абалдын туюлушу" аттуу макаласында (2012) лингвистикалык жактан да психологиялык жактан да вербалдык эмес каражаттардын колдонулушун чечмелеп бергек.

Орус элинде бейвербалдык каражаттардын изилдөө ишине 50 жышдай убакыт болсо, кыргыз элинде бул илим заманбап, жаш шшмдердин арасын толуктагандыктан, извдөө иштери али алдыда турат. Элибиздин улуттук, нукура, муундан-муунга, атадан-балага өтүп келген салтту бейвербалдык каражаттарын лингвистикалык аспектиде карап. талдап чыгуу аркылуу, тилибиз менен паралелдүү түрдө колдонулуп, ой туюмунун эквиваленттүүлүк милдетин аткарган бейвербалдык сүйлөшүүнүн касиетин ачуу менен кыргыз элинин этнолингвистикалык жактан, философиялык дүйнө таанымьшын өзгөчөлүгүн андан да терең өздөштүргөн болоор злек.

#### **Адабияттар**

1. Жакыпбеков А. Теңири Манас. -Б., 1995,
2. Колшанский Г.В. Паралингвистика. -М., 2010.
3. Дарвин Ч. Собрание сочиненкй, т. III. -М., 1908.
4. Ыйр: //ЛүтЎ/1ст||опо5Ъа.пе1 Аристотель Риторика.